

MUĞAN DÜZÜNÜN EKOLOJİ ŞƏRAİTİNİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

qafarbeyli_konul@mail.ru, alimtahirov10@gmail.com

Giriş. Muğan düzənliyi Kür-Araz ovalığının cənub-şərqində yerləşir. Cənub və cənub-qərbdə İranla, cənubdan Lənkəran ovalığı ilə, şimalda və şimal-şərqdə Kür və Araz çayları ilə, cənub-şərqdə Kür – Aquşa çayı ilə həmsərhəddir. Düzənlik üç hissəyə bölünür:

Şimal, Cənub və Mərkəzi. Suvarma sistemi olan kollektor cənub və mərkəzi hissələri bir-birindən ayırır. Muğan düzənliyi, 455.332.50 hektar ərazini əhatə edən və 0.0001-0.0003 meyllilik arasında şimal-qərbdən cənub-şər-

qə doğru uzanan dəniz səviyyəsindən aşağı bir düzənlik ərazisidir.

Xəzər dənizinin çöküntüləri Kür-Araz ovalığında yerləşən Muğan düzünün formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Kür və Araz çaylarının unikal rəngli yataqları ilə örtülmüşdür. Kür çayının alt çöküntüləri boz-qəhvəyi olsa da, Araz çayının alt çöküntüləri qırmızıdır. Bölgə quru subtropik iqlimə görə isti, quru yay və mülayim qışlara malikdir. Burada yağıntıların miqdarı 293 mm, havanın orta illik temperaturu isə 14°C -dir. İl ərzində buxarlanma səviyyəsi 900-1000 mm arasında dəyişir [5]. Bölgənin torpaqları əsasən boz-qəhvəyi, boz-çəmən, çəmən-boz və duz bataqlığıdır və əsas torpaq əmələ gətirən element allüvial süxurlardır. Bölgədə bir çox fərqli torpaq növü var [1, 6, 7].

Kür və Araz çaylarının aşağı axınlarını əhatə edən deltaşəkilli bölgə morfoloji cəhətdən Kür çayına yaxın sağ sahili əhatə edən Salyan düzənliklərinə və Araz çayının böyük deltasını əhatə edən Talış-Cənubi Muğan düzənliyinə və Şimal Muğana bölünür. Bu bölgədə bir çox şoran və ya qismən şoran torpaq var. Muğan düzünün Saatlı, Sabirabad və Biləsuvar rayonlarını əhatə edən ən aşağı rayonları əsasən şoran torpaqlarla xarakterizə olunur [4].

Muğan düzənliyinin iqlimi quru çöl və yarımsəhra ərazisidir. Yaz aylarında hava xoş və qurudur, qışda isti və az yağış yağır. Qış aylarında bəzən qar yağır. Orta illik hava istiliyi müsbət $14,0-14,5$ dərəcədir; bəzən temperatur $13,5 - 14,9$ dərəcəyə çata bilər. Soyuq hava oktyabrın sonlarında başlayır, ən soyuq ay yanvar ayıdır, orta temperatur $1,4$ ilə $3,2$ dərəcə arasında dəyişir. Bəzi illərdə yanvar şaxtaları mənfi 22 ilə mənfi 26 dərəcəyə çata bilər. Temperaturun aşağı düşməsinə təsir edən əsas amil küləkdir. Bölgədəki orta aylıq temperatur $+25,5 - 26,5$ dərəcədir, isti havalarda maksimum temperatur 42 dərəcəyə çata bilər. İldə müsbət hava istiliyi 240 ilə 264 gün arasında olur. Yaz aylarında yağıntının miqdarı 20 ilə 50 mm arasında dəyişir, orta illik miqdarı 250 ilə 300 mm arasındadır. Noyabr-mart ayları arasında soyuq aylarda havanın rütubəti ümumiyyətlə $78-86\%$ arasında dəyişir. Orta cənub-qərb küləyi əsir və orta illik buxarlanma dərəcəsi 800 ilə 1200 mm arasındadır [2].

Muğan düzənliyinin relyefi mürəkkəb formaya malikdir və mənşəyini Şimal Muğanıya, onun relyefinə və torpaqlarına, həmçinin Kür və Araz çaylarının akkumulyativ fəaliyyətinə borcludur. Mərkəzi Muğanının formalaşdırıcı amili yalnız Araz çayıdır. Muğan düzənliyinin relyefi Kür və Araz çaylarının akkumulyativ fəaliyyəti nəticəsində formalaşmış və onun formalaşması son vaxtlara qədər davam edib.

İ.V. Fiqurovski Muğan düzənliyinin iqlimi ilə bağlı hərtərəfli araşdırma aparıb və onun quru və yarımsəhra, subtropik olduğu qənaətinə gəlib. Bölgədəki illik temperatur $+14,1^{\circ}\text{C}$, nisbi rütubət isə orta hesabla 60% -dir. Dəniz səthindən buxarlanma temperaturu 32 ilə 35°C arasında dəyişir və orta illik yağıntı $246-260$ mm-dir. Yanvar ayında temperaturun $-0,6^{\circ}\text{C}$ olduğu, iyul və avqust aylarında isə $18,9^{\circ}\text{C}$ -yə $0-40$ sm dərinliyə çatdığı bildirilir. İdeal torpaq rejimi, bitki örtüyünün əmələ gəlməsi və bioloji proseslər yerli temperatur və yağıntıdan təsirlənir. Bu dəyişənlər humus əmələ gəlməsi və üzvi molekulaların istiqaməti, intensivliyi, sintezi və parçalanması kimi ümumi torpaq inkişaf göstəricilərini də təsir edir. Bir çox elm adamı Muğan düzənliyinin bitki örtüyünü çox ətraflı araşdırıb və üç növün əksəriyyəti yovşan, duz bataqlığı və çala olmaqla yarı səhra olduğu qənaətinə gəlib. Mövcud iqlimə görə, texniki məhsul olan pambıqdan əlavə, illik termofilik bitkilər yetişdirmək yaxşıdır. Bölgənin əksər hissəsində bitki növlərinin formalaşmasında və müxtəlifliyində dəyişikliklər baş verib. Təbii bitkilər hazırda müəyyən yerlərdə kiçik bölgələrdə geniş yayılıb [6]. Şimaldan axan Kür, Araz və Aquşa da daxil olmaqla çoxsaylı çaylar və yeraltı sular bölgənin hidroqrafiyasına təsir göstərir. Muğan düzənliyini keçən iki əsas çay Kür və Arazdır. Suvarma zamanı bölgə əsasən pambıq, buğda kimi məhsullar yetişdirmək üçün istifadə olunur. Xəzər dənizinin geri çəkilməsi və sonradan dağlararası çökəkliklərin Kür, Araz, Böyük və Kiçik Qafqazdan bir çox kiçik çaylarla doldurulması Kür-Araz ovalığını yaradıb. Kür və Araz çaylarından allüvial çöküntülər artıq dəniz təbəqələrini örtmüş, qərbdən şərqə qədər qalınlaşaraq $10-12$ metr yüksəkliyə çatmışdır. Kür və Araz çayları palçıqlı tərkibinə

görə özünəməxsus rəngləri ilə məşhurdur. Araz çayının çöküntüləri qırmızı, Kür çayının çöküntüləri isə boz-qəhvəyi rəngdədir. Maraqlıdır ki, hər iki çaydakı göy qurşağı qumlarının rəngləri demək olar ki, eynidir.

Muğan düzənliyi çox mürəkkəb relyefə malikdir. Mənşəyi Şimali Muğanın torpaqları və relyefi, Araz və torpaqların məcmu təsiri ilə əlaqədardır. Yalnız Araz çayı Mərkəzi Muğanı təşkil edir. Şimali Muğan forması olduqca yenidir və bu yaxınlarda yaranmışdır. Kür və Araz çayları vaxtaşırı sahillərindən çıxır və nəticədə bu sular Şimali Muğan bölgəsinə daxil olur. Muğanının mərkəzi hissəsində yığım fəaliyyəti çoxdan dayandırılıb və mövcud yardım səyləri zəifləyir. Qeyd etmək vacibdir ki, Araz çayının tarixi qolları dəniz səviyyəsindən aşağıdır.

Böyük allüvial çöküntülər, dərin drenaj, dik sahilləri olan qədim çay yataqları və kanal bəndləri bu qolları ayırır. Araz çayının qolları tərəfindən əmələ gələn çökəklik, allüvial düzənliyin duzluluğunun azalmasında əks olunur, çünki dellüvial-prolüvial yamaclarla təmasda olur. Muğanın mərkəzi və cənub bölgələrində bir çox duz bataqlığı yataqları və ya çalalar zamanla quruyan və duz göllərinə çevrilən qədim çay yataqlarının qalıqlarıdır. Bu göllərdə su azdır, yayda quruyur və ilin qalan hissəsində su ilə doldurulur. Muğan düzənliyi əsasən dəniz səviyyəsindən aşağıda yerləşir. Mövcud relyef forması əsasən yamacdır, lakin şimaldan onu əhatə edən ətkəldə eroziya relyefi daha çox yayılmışdır [3].

Səth yamacı 0.003-0.004 mm-dir. Muğan düzənliyinin cənub hissəsində delta ovalıqları yerləşir. Mezorelyef qayaların və silsilələrin olması ilə xarakterizə olunur. Proluvial-delüvial dağətəyi düzənlik, allüvial-dəniz deltası düzənliyi, bataqlıq laqun-delta düzənliyi və allüvial-subasar düzənliyi Muğan düzənliyini təşkil edən dörd növ düzənlikdir. Bunlardan birincisini çayların müntəzəm olaraq ovalıqlara axmadığı yerlərdə görmək olar. Bu düzənliklərə cənub-şərqdə çay və dəniz hövzələrində rast gəlinir. Allüvial dəniz hövzəsi və allüvial çay hövzəsi allüvial hissəni təşkil edir. Laqunlar, keçmişdə Kür çayının allüvial düzənliyinin delta olduğu çöküşlər zamanı meydana gəlib [7].

Yerli iqlimin iki tərəfi olan temperatur və yağış torpaqda ideal bir rejim yaradır və bitki örtüyünün inkişafına, bioloji proseslərin gedişatına, biokimyəvi proseslərin istiqamətinə və intensivliyinə, üzvi birləşmələrin sintezinə və parçalanmasına, həmçinin humusun əmələ gəlməsinə təsir göstərir. Bölgədə isti, quru yay və mülayim qışlar quru subtropik iqlimdən qaynaqlanır. Orta illik temperatur 14°C-dir, 293 mm yağış yağır və 900-1000 mm buxarlanır [5].

Hava yüksək rütubət səviyyəsinə malikdir. Nisbi rütubət zamanla dəyişir, lakin bir qayda olaraq çox yüksəkdir — 60 ilə 80% arasında. Yayda düzənlikdə 60-65% düşür və 70% arasında dəyişir, qışda isə 90%-ə yüksəlir. Xəzər dənizinin təsiri Kür-Araz ovalığındakı havanın niyə bu qədər nəmli olduğunu izah edir, mm qaydasına görə, qışda buxarlanma ilin ən aşağı səviyyəsidir. Yazda tədricən artır və gündə 3,4 mm-ə çatır. Yayın yüksəkliyində gündə 4 mm-ə çatır. Buxarlanmanın azalması sentyabr ayında baş verir.

NƏTİCƏ

Muğan düzünün bitki örtüyündə üç əsas bitki növü müəyyən edilmişdir: kol, duza davamlı bitki və yovşan. Başqa ərazilərdə tapılan yovşan bitkisi, Yer kürəsini tamamilə örtməyən, lakin məkanı havaya açıq qoyan yovşan və Ephelora Poabilborgdan ibarətdir.

Ərazinin geoloji quruluşu, eləcə də fiziki və coğrafi amillər və insan mühəndisliyi fəaliyyəti hidrogeoloji şəraitə təsir edən mühüm amillərdir. Talış dağları ilə böyük və Kiçik Qafqaz arasında yerləşən Muğan düzənliyi geniş bir çökəklikdir. Relyefin formalaşmasına təsir edən neotektonik elementlərə əlavə olaraq, ərazi Kür və Araz çaylarının məcmu eroziya prosesi üçün həlledici olan düz bir zona ilə xarakterizə olunur. Düzənlikdəki temperatur ümumiyyətlə 0 dərəcədən aşağıdır. Muğan düzünün sahəsi 478 min hektardır.

Qədim Araz konusu Muğanın cənub-qərbində, qismən yaxınlıqdakı mil düzənliyinin sərhədi boyunca yerləşir. Mütləq sıfırın üstündə yerləşən qədim Araz konusu yuxarı Xvalın dövrünə aiddir. Muğan daxilində düzənliklərin müxtəlif genetik növləri müəyyən

edilmişdir. Mərkəzi hissə Allyuvial düzənliklərlə xarakterizə olunur. Allyuvial-proluvial və delüvial-proluvial düzənliklər cənub və cənub-qərbdə yerləşir. Yeraltı suların doldurulması suvarma suyu, təzyiqli su, yağış və çaylardan və suvarma şəbəkəsindən sızma ilə asanlaşdırılır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əlimov Ə.K., Məmmədova E.A. Meliorativ hidrogeologiya. - Bakı, Elm, 1997. 90 s.
2. Məmmədov R.H., Cəfərov X.F., Həşimov A.C., Osmanov T.Ə., Verdiyev Ə.Ə. Azərbaycan torpaqların meliorasiyası. Bakı, Qorqud nəşr., 2000. 184 s.
3. Məmmədova Esmiraldə Allahverdi qızı. Meliorativ hidrogeologiya. Dərslik. Bakı, "Ləman nəşriyyat poliqrafiya" MMC, 2016, 268 s.
4. Məmmədova E.A. "Su təchizatı və meliorativ hidrogeologiya". Ali məktəblərin bakalavr və magistr hazırlığı üçün dərslik. "Kür" nəşriyyatı, 2003. 220 s.
5. Məmmədova E.A. Muğan-Salyan düzənliyinin yeraltı sularının və aerasiya zonası süxurlarının duz tərkibi. Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpasının 20-ci ildönümünə həsr olunmuş "Geologiyanın aktual problemləri" mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 31 may 2011-ci il. Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2011. S.130.
6. Məmmədova E.A. Muğan düzənliyinin yeraltı su rejiminin genetik xüsusiyyətləri. Heydər Əliyevin anadan olmasının 89-cu ildönümünə həsr olunmuş "Geologiyanın aktual problemləri" mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 2012-ci il. Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2012. S.154.
7. Muğan düzü torpaqlarının aqroekoloji səciyyəsi. Azərbaycan Aqrar Elmi - nəzəri jurnal. ISSN-76419, № 4, 2016, s. 153-156.

XÜLASƏ

Məqalədə Muğan düzünün ekoloji şəraiti haqqında ümumi məlumat verilib. Muğan düzənliyinin iqliminin quru çöl və yarımşəhra ərazisindən ibarət olması diqqətə çatdırılıb.

Muğan düzənliyinin relyefinin mürəkkəb formaya malik olmasına diqqəti çəkməklə öz mənsəyinə Şimali Muğan, onun relyefi və torpaqları, həmçinin Kür və Araz çaylarının akkumulyativ fəaliyyəti sayəsində malik olduğu nəzərə çatdırılıb.

Açar sözlər: *Muğan düzü, ekoloji şərait, iqlim, relyef, yarımşəhra, eroziya prosesi, bitki örtüyü, temperatur.*

SUMMARY

The article provided general information about the ecological conditions of the Mughan plain. It was pointed out that the climate of the Mughan plain consists of dry desert and semi-desert area. Drawing attention to the fact that the relief of the Mughan plain has a complex shape, it was brought to the attention that it has its origin due to the Northern Mughan, its relief and soils, as well as the accumulative activity of the Kura and Araz rivers.

Keywords: *Mugan plain, ecological conditions, climate, relief, semi-desert, erosion process, plant cover, temperature.*

РЕЗЮМЕ

В статье даны общие сведения об экологическом состоянии Муганской равнины. Отмечено, что климат Муганской равнины состоит из засушливой пустыни и полупустыни. Обратив внимание на то, что рельеф Муганской равнины имеет сложную форму, было доведено до сведения, что ее происхождение обусловлено Северным Муганем, его рельефом и почвами, а также аккумулятивной деятельностью рек Кура и Араз.

Ключевые слова: *Муганская равнина, экологические условия, климат, рельеф, полупустыня, эрозионный процесс, растительный покров, температура.*

Məqaləyə ARETN, Torpaqşünaslıq və Aqrokimya İnstitutunun "Torpaqların aqroekologiyası və bonitirovkası" laboratoriyasının aparıcı elmi işçisi, a.e.ü.f.d., dos.

K.Q. Nuriyeva rəy vermişdir.